

DEMETER TAMÁS

HUME TUDOMÁNYTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

David Hume (1711–1776) a skót felvilágosodás kiemelkedő alakja, s ebben a minőségében egyszerre kanonikus szereplője az egyetemes filozófiatörténetnek, de életműve bizonyos szaktudományok történetének kontextusában, különösképpen a pszichológia, de a szociológia és a közgazdaságtan vonatkozásában is jelentős. Ha általában a tudománytörténet felől szemléljük, Hume jelentősége legalább két viszonyrendszerben értékelhető: egyfelől az említett szaktudományok korai története felől értelmezve, másfelől a tudáselőállítás korabeli gyakorlatai szempontjából releváns ismeretelméleti és metafizikai diskurzus felől értelmezve. Ebben az esszében azt javaslom, hogy Hume *Értekezés az emberi természetről* (1739/1740) című magnum opusát főként az első kontextusban, míg a *Tanulmány az emberi értelemről* (1748) című művének elegáns filozófiai eszme-futtatásait főként a második kontextusban olvassuk. A *Tanulmány az erkölcs alapelveiről* (1751) című munka ezekhez képest egy harmadik, a morál természetrajzára és fenomenológiájára összpontosító nézőpontot képvisel.

Mint minden klasszikus filozófiai életműnek Hume szellemi öröksége is sokarcú és szerteágazó. A kora modern tudomány- és filozófiatörténet kontextusában igen találó Hume *Értekezését* – amint Jerry Fodor mondja – „a kognitív tudomány alapdokumentumának” tekinteni – azaz egy olyan vállalkozás megalapozásának, amely leíró és magyarázó aspirációkkal fordul az emberi viselkedés felé azzal a céllal, hogy felderítse az annak hátterében meghúzódó mozgatómechanizmusokat. E mű első két könyve az emberi kognitív és affektív mű-

A szimpátia eredményeként keletkező benyomások a társas motivációink és erkölcsi értékeléseink közös alapja, azonban könnyen esik a szociális, temporális vagy fizikai közelség torzító hatásainak áldozatául...

kódések elméletét kínálja, míg a harmadik az erkölcsi értékelés pszichológiáját és általában az ember szociális működéseinek magyarázatát dolgozza ki. A végül megíratlanul maradt negyedik és ötödik könyvnek a politikai tevékenység és az esztétikai értékelés mechanizmusait kellett volna feltárnia, teljessé téve ezzel a jellegzetesen emberi működések hume-i elméletét. S noha e két könyv nem készült el, Hume számos későbbi esszéje és értekezése világosan körvonalazza, hogy ezekben milyen elméletet kaptunk volna.

Hume vállalkozását módszertani tudatosság jellemezte. Az *Értekezés* alcímében Hume világosan jelezte, hogy a mű „kísérlet az okoskodás kísérleti módszerének bevezetésére a morális tudományokba”. Ezt a módszert világosan megkülönböztette az alternatív, spekulatív vizsgálódási módszertől, amely nem megfigyelésektől és tapasztalatoktól, hanem *a priori* belátott – vagy belátni vélt – igazságoktól indulva próbált kognitív haszonra szert tenni (ahogy mondjuk Descartes, Spinoza vagy Rousseau). A „kísérleti módszer” azonban maga sem volt egységes módszertani doktrína. Ez a címke sokkal inkább szolgált módszertani víziók egy olyan családjának megnevezésére, amelynek tagjai osztoztak abban az elkötelezettségben, hogy az egyedi, megfigyelhető esetekből kiinduló okoskodás magasabb kognitív értéket teremt, mint a hipotézisekből és definíciókból kiinduló alternatívája. Ezen a Francis Bacon által még a 17. században piedesztálra emelt elkötelezettségen túlmenően azonban a kísérleti filozófusok számtalan vonatkozásban vitatkoztak arról, hogy pontosabban mivel és hogyan jár együtt a kísérleti okoskodás. Így vita volt a matematikai módszerek tekintélyéről, az analogikus okoskodás értékéről, az induktív következtetés megalapozottságáról, a döntő kísérletek szerepéről stb. Ez a megosztottság az emberi természet hume-i tudományának mostani értelmezői között is tükröződik, és e tudomány mondanivalójának két alapvetően különböző rekonstrukciójában mutatkozik meg.

Az egyik befolyásos interpretáció szerint Hume kísérleti módszere az ember mentális működéseire vonatkozó törvényjellegű általánosítások megállapítását célozza, melyek belátása révén az emberi viselkedés különböző megnyilvánulásai magyarázhatók és előre jelezhetők lesznek. Akik Hume *Értekezését* ekként olvassák, gyakran hasonlítják Hume módszerét a Newton által a *Principiáiban* követett módszerhez. Eszerint Hume a pszichológiai működések elemzéséhez az észleletek két fajtáját posztulálja: ideákat (hozzávetőleg: az emlékezet által felidézett vagy elképzelt mentális entitásokat) és benyomásokat (hozzávetőleg: a közvetlen külső és belső tapasztalatokat), s ebben a keretben fogalmazza meg az alapvető kognitív és affektív működéseket magyarázó törvényszerűségeket, majd ezeket alkalmazza a magasabb szintű kognitív, társas, művészi és vallási viselkedés magyarázatában.

Az így felfogott ideák és benyomások a mentális világ minőségileg homogén elemei: egyaránt észleletek, amelyek nem fajtájukban, hanem csak élenkségük erejében különböznek. Az ideáknak és a benyomásoknak ez a szemlélete a fő tartóoszlopa azoknak az értelmezéseknek, amelyek egyfajta „mentális dinamika” központi szerepét hangsúlyozzák Hume pszichológiájában. Eszerint a benyomások és az ideák homogén és atomisztikus építőkövei a mentális világnak, amelynek a működését induktíve megalapozott regularitások rögzítik, amelyek hasonlóak a newtoni dinamika mozgástörvényeivel, s ezek rögzítik a diszkrét mentális entitások kölcsönhatásait és kapcsolódásait. Ezek a regularitások az elme alapvető folyamatait írják le anélkül, hogy e folyamatok mögöttes okait feltárnák – éppúgy, ahogy Newton a gravitációval tette.

A Hume által az *Értekezés* elején rögzített legalapvetőbb regularitások közé tartozik az a *másolási folyamat*, amelynek eredményeként ideák jönnek létre az őket megelőző és nekik megfelelő benyomásokból. Ezek az ideák kínálják azután a képzelet, az ész és a reflexió folyamatainak alapanyagát. Az elme működésében további meg-

figyelhető regularitás az a folyamat, amelynek eredményeként ideák egyesülnek vagy szétválasztódnak további kognitív feldolgozás céljára. A leghíresebb ezek közül az ideák közötti *asszociációk* természetes viszonyai, amelyek Hume szerint az emberi mentális működést számos vonatkozásban magyarázzák, így akkor is jó szolgálatot tesznek, amikor Hume az elméleti okoskodás szabályszerűségeit fogalmazza meg, amelyek e természetes viszonyokból származnak le.

A hasonlóképpen alapvető folyamatok közé sorolódik a *reflexió*, amely az olyan másodlagos benyomásokat eredményezi, mint amilyenek a szenvedélyek, azaz mentális architektúránk motivációsan hatékony összetevői. Az *erkölcsi érzék* a reflexiók folyamata egyik alfolyamataként érthető meg, amely mások cselekvéseire érzékeny, és amely így a társas motivációink nagy részéért felelős. Ebben az alfolyamatban a *szimpátia*, azaz a képzelőerő egyfajta működése megkerülhetetlen szerepet játszik: ez konvertálja embertársaink érzéseiről következtetéssel alkotott ideáinkat a nekik megfelelő benyomássá, és teszi ezáltal lehetővé, hogy átérezzük azt, amit ők éreznek egy adott társas helyzetben. A szimpátia eredményeként keletkező benyomások a társas motivációink és erkölcsi értékeléseink közös alapja, azonban könnyen esik a szociális, temporális vagy fizikai közelség torzító hatásainak áldozatául: a szimpátia azok felé elfogult, akik e vonatkozásokban közel állnak hozzánk. Az *erkölcsi érzékelésre* való alkalmasságunk azonban kompenzálni képes ezt az elfogultságot, mert lehetővé teszi, hogy olyan közös nézőpontot foglaljunk el, amelyről az erkölcsi értékelésre váró helyzetet nem a saját, hanem az abban érintettek szempontjából szemlélhetjük, és elfogulatlan ítéletet alkothatunk. Az erkölcsi értékelés így olyan komplex folyamat eredményeként születik meg, amely beilleszkedik a szocializáció, esztétikai értékelés, a vallási szenvedélyek vagy akár a matematikai bizonyosság keletkezésének hasonlóan komplex folyamatai közé az emberi természet leírásában.

Az ekként rekonstruált hume-i elme az észleletek passzív tárolóedénye, s ezek kohézióját csak a megfigyelt és induktíve megalapozott regularitások biztosítják. E kép szerint az elme a fent vázolt folyamatokat pusztán magában foglalja, ám nem fejt ki rájuk önálló hatást, s ebből következik a szubsztantív én létezésének híres-hírhedt hume-i tagadása: az elme sajátlagos tevékenységének hiánya az, amely a hume-i „én”-t illékonyvá teszi, mivel nem lesz saját helye az okok és okozatok sorozatában, amelyet megfigyelhető folyamatokra támaszkodva törvényjellegű általánosításokban rögzíthetnénk. Ekként szemlélve a független „én” tagadása rendszerének olyan sarokköve, amely a newtoni *Principia* szemléletmódjának átvételéből fakadó természetes következmény.

Az *Értekezés* alternatív olvasata szerint viszont Hume célja nem merül ki induktíve megalapozott regularitások rögzítésében, hanem éppen ezeknek a regularitásoknak a magyarázatát keresi a mögöttük meghúzódó, közvetlenül nem megfigyelhető folyamatok és entitások terminusaiban. Ha ekként olvassuk, Hume filozófiai aspirációit inkább Newton *Optikája* vagy a kísérleti filozófia Robert Boyle által hirdetett programja inspirálja. Az emberi természet hume-i tudományának azonban számos olyan vonása van, amely az előbbi inspirációs forrást plauzibilisebbé teszi, s az emberi természet hume-i „anatómiáját” az *Optika* által inspirált korabeli kémia és fiziológia területeivel kapcsolja össze inkább, mint a *Principia* tudománytörténeti hagyatékával.

E vonások között kiemelkedik az *Értekezés* második könyvében explicite bevezetett kvalitatív distinkció az ideák és a benyomások osztályai között. Ezt a distinkciót Hume eredetileg csak az „élénkség” fokozati kategóriájára támaszkodva vonta meg a mű elején, ám a második könyvben már olyan különbséget tesz az észleletek e két osztálya között, amely *fajtabeli* és nem pusztán fokozati különbséget implikál a két osztály között, amelyek tagjai között ennek következtében különböző kölcsönhatá-

sokat és kapcsolatokat lát megvalósulni. Ez azt jelenti, hogy az észleletek nem képezhetik az elme kvalitatíve homogén tartalmát, és azt is, hogy átalakulásaik – azaz az észlelés, gondolkodás és érzés folyamatai – magyarázatot igényelnek. Így például a másolás és a szimpátia fent említett folyamatai nem pusztán mechanikusak, hanem – az ideák és benyomások oda-vissza alakulásának köszönhetően – kvalitatív változásokat eredményező folyamatok. Ezen olvasat szerint Hume vállalkozása abban áll, hogy felfedje azoknak a közvetlenül nem megfigyelhető folyamatoknak az „elveit”, amelyek meghúzódnak az elme megfigyelhető folyamatainak és entitásainak hátterében. Ezt a célt Hume a megfigyelhető mentális folyamatok összehasonlító és analógiákat kereső analízisével éri el, amelyből az észleletek egymásra következéséért felelős, mögöttes produktív elvekre következtek.

Hume azonban nem elégszik meg pusztán egy kupac magyarázó elvvel, mivel vállalkozása explicite az „elme anatómiájának” feltárására irányul, azaz az elme „képességeinek” és „szerveinek” azonosítására. Az elmének ezeket a komponenseit Hume jellemző elvek révén azonosítja, amelyek összjátéka megmagyarázza, hogy miért és hogyan követik egymást az észleletek, miként alakulnak át, és hogyan torokollnak cselekvésbe. Az elme műveletei ezen a mentális architektúrán eloszlanak, s nem központosítva zajlanak le. Ebben az olvasatban ezek az elosztott, közvetlenül nem megfigyelhető működések adják azt a keretet, amelyben a szubsztantív „én” ideája magyarázatot kívánna.

A Hume által követett módszernek köszönhetően az elme képességei kizárólag funkcionálisan jellemezhetőek, csakis ama jellemző aktivitás révén, amelyet az adott képesség az észleletek bizonyos fajtáira kifejt. A funkciókra helyezett fókusz az egyetlen, amely a helyes és filozófiai okoskodás számára megfelelő, mert Hume szerint a tulajdonított képességek és az azok gyakorlása között tett distinkció egyenesen frivol: nem lehet képességet tulajdonítani ott, ahol az nem nyilvánul meg. Következésképpen az elme fakultásai csak tényleges működéseik terminusaiban tanulmányozhatók és írhatók le, azaz azon folyamatok tanulmányozása révén, amelyekhez ténylegesen hozzájárulnak. Így a kutatás nem indulhat a képességek előzetes meghatározásától, és a magyarázatok nem kezdődhetnek ezek definícióival, hanem kizárólag a tényleges működés megfigyelésével és tapasztalati okoskodással. Ahelyett tehát, hogy Hume a képességektől indulva érvelne, inkább a képességekhez eljutni kívánva érvel: a képességek nem a kísérleti vizsgálódás kiindulópontjai, hanem a kutatás céljai. A helyesen végzett kutatás a viselkedés megfigyelésétől indul, s összehasonlítások és analógiák révén feltárja a viselkedés szisztematikus összefüggéseit. Így alapozza meg azokat az elveket, amelyek a képességek jellemző tevékenységeit azonosítják. Az így rögzített rendszer tovább finomítható, elméleti kontextusokban az ember kognitív, affektív és társas működéseinek magyarázatára használható, és a kívánatos politikai cselekvés meghatározására is felhasználható.

Az *Értekezéshez* hasonlólvá a *Tanulmány az emberi értelemről* sokkal inkább a normatív episztemológia, semmint a kísérleti morálfilozófia műfajába tartozik. Ez utóbbi művében Hume annak az episztemikus ideálnak a körvonalazására vállalkozik, amelyet a kísérleti filozófia gyakorlata testesít meg – és ezt a kísérleti filozófia episztemikus elkötelezettségeivel összhangban teszi. Ez a munka főleg fogalmi természetű: Hume a kísérleti filozófia centrális episztemikus fogalmait – okság, tapasztalati következtetés, valószínűség stb. – úgy hangolja, hogy azoknak a kísérleti ideál mércéjével mérve is megfelelő tartalma (jelentése) legyen. Fontosabb érveléseiben a kísérleti ideál kívánalmait gyakorla összeveti az olyan alternatív ideálok elvárásaival, mint amilyen az arisztotelészi vagy a karteziánus tudásművelés vagy a „vallási hipotézis”, és ebben az erőterben vonja meg azokat a határokat, amelyek között az emberi vizsgálódás az episztemikus haszon reményében folytatható. Ebben a kon-

textusban a kísérleti filozófia tehát inkább a vizsgálódás tárgya, mint módszere – de Hume nem elfogulatlan elemzője a kísérleti filozófia tudáseszmenyének.

Ez a vállalkozás egészen világosnak tűnhet az induktív következtetés tárgyalásakor a *Tanulmány* 4. és 5. fejezetében, valamint az okság fogalmának elemzésekor a 7. fejezetben. Ezekben a hangsúlyos gondolatmenetekben Hume-ot inkább az induktív és az oksági következtetések legitimitása, semmint a következtetés tényleges (pszichológiai) mechanizmusa foglalkoztatja. Hume érvei itt mind az arisztotelianus, mind pedig a karteziánus módszertanok tanításait aláássák, melyek közül a következtetés legitím alapját az előbbi a jelenségek „természetébe” való belátásban, az utóbbi *a priori* analízisben és okoskodásban találja meg. Ezekkel szemben Hume ezeknek az episztemikus fogalmaknak és módszereknek olyan alternatív alapját találja meg, amely a kísérleti filozófia empirista elkötelezettségeivel konzisztens.

Mivel a dolgok „természetét” nem ismerhetjük, mert csak megfigyelhető tulajdonságaikhoz nyílik hozzáférésünk, és mivel az *a priori* ész révén nem következtethetjük ki, hogy milyen dolgok léteznek és hogyan, így csak az egyedi tapasztalatokból kiindulva, esetről esetre haladhatunk, és csak induktíve okoskodhatunk. Hume az induktív következtetést két változatban tárgyalja, bár nem tesz köztük világos különbséget: az enumeratív indukción (múltbeli tapasztalatok alapján a nap felkel holnap is) és a transzduktív következtetés (múltbeli tapasztalatok alapján a kenyér megfigyelhető tulajdonságai együtt járnak közvetlenül nem megfigyelhető táplálék erejével) formájában. Közös a következtetés e két módjában, hogy a közvetlenül megfigyelttől a nem megfigyelthez vezetnek.

Az induktív következtetéssel az a probléma, hogy sem tapasztalattal, sem az ész révén nem tudjuk megalapozni azt a meggyőződésünket, hogy az indukción a következtetés megbízható sémája. A múltbeli induktív siker nem lehet a jövőbeli induktív sikerbe vetett hit alapja, mert ez csak az induktív következtetés egy újabb példája lenne, és nem lehet az indukciót indukcióval igazolni. Nem találunk olyan *a priori* induktív elvet sem, amely megmondaná nekünk, hogy az induktív következtetés akkor igazolt, ha ezt és ezt a feltételt teljesíti. Valamilyen más forrása kell legyen tehát annak, hogy oly megingathatatlanul hagyatkozunk induktív következtetésekre a mindennapokban és a tudományban is. És Hume meg is találja ezt a forrást az emberi természetben, pontosabban „az emberi élet nagy vezérlőjében”: a *megszokásban* – abban a képességünkben, hogy hozzászokunk az események szokásos menetéhez, és ennek alapján várakozások születnek bennünk. Így ráhagyatkozásunk az induktív következtetésre ismétlődő múltbeli tapasztalatokból táplálkozik, melyek alapján azt várjuk, hogy a jövő hasonló lesz a múltéhoz. Az oksági kapcsolat fogalmának is hasonló szellemű empirikus dedukcióját kapjuk Hume-tól: az „okági kapcsolat” lényegi fogalmi összetevője a „szükségszerűség”, amely hasonlóképpen állandó egymásra következtetések tapasztalatából ered.

Úgy tűnhet, hogy a *Tanulmány* további hangsúlyos fejezetei nem kapcsolódnak ahhoz a vállalkozáshoz, amely a kísérleti filozófia eszménye számára igyekszik megtisztítani a filozófiai terepet. Különösen ez lehet az olvasó érzése a szabadságról és a szükségszerűségről szóló 8., a csodákról szóló 10. és a Gondviselésről szóló 11. fejezet esetében. Valójában azonban ezek a fejezetek is olyan kérdéseket tárgyalnak, amelyek közvetlenül relevánsak a kísérleti filozófia határai és kilátásai szempontjából. A 8. fejezet azt mutatja meg, hogy a kísérleti okoskodás módszerei miként tükröződnek a mindennapi erkölcsi gyakorlatban, valamint hogy miként és milyen aspirációkkal kellene ezeket a morálfilozófiában alkalmazni. Hume az erkölcsi értékelés határait is megmutatja itt, és állást foglal az erkölcsi okoskodás konklúzióinak teológiai kiterjesztése ellen. A 10. és 11. fejezet ezt a témát viszi tovább: megkérdőjelezi annak lehetőségét, hogy episztemikus értékkel bíró belátásokra tegyünk szert

a kinyilatkoztatott vallásra támaszkodva, és megfordítva: aláássa azokat az érveket, amelyek szerint a természetfilozófiai vizsgálódás teológiai konklúziókat alapozhat meg. Együttesen szemlélve ezek az okfejtések a „vallási hipotézis” által megtestesített tudáscsészény kritikáját nyújtják, és ama konklúzió felé hajtanak, hogy az evilági jelenségek vizsgálata nem alapozhat meg a transzcendenciára vonatkozó tudást – és megfordítva: a transzcendenciára vonatkozó meggyőződéseinkből nem következhetnek belátások a dolgok evilági folyására nézve.

Az *Értekezés és a Tanulmány az emberi értelemről* joggal tekinthetők az „elvont filozófia” területén végzett vizsgálódások eredményének, még akkor is, ha a *Tanulmány* könnyedebben foglalja is össze Hume mondanivalóját. Ezzel szemben a *Tanulmány az erkölcs alapelveiről* irodalmibb és közvetlenebb karakterű mű, amely legalább annyi gyakorlati tanáccsal szolgál, mint amennyi elméleti belátással, és sokkal inkább az emberi természetet megfestő művész, semmint az emberi természet anatómusának erényeit csillogtatja. Ahelyett, hogy az erkölcsi értékelés folyamata mögött meghúzódó mentális mechanizmusokra vagy a morálfilozófia módszerére összpontosítana, Hume inkább az erkölcsi gyakorlat természetrajzát és fenomenológiáját írja le, s azt mutatja meg, hogy megfigyelhető szabályszerűségeik feltárják az erkölcsi értékelés végső soron szekuláris alapelveit. E vizsgálódáshoz Hume a kísérleti módszer egy alternatív felfogásával fordul, amely az *Értekezés* módszerétől különbözik. Az itt használt nem a mögöttes mechanizmusok feltárására alkalmas, hanem a megfigyelések osztályozására és ezeken alapuló általánosítások megfogalmazására, amelyekből könnyen kiolvashatók gyakorlati tanácsok arra nézve, hogy miként is éljük az életünket.

A *Tanulmány az emberi értelemről* 11. fejezetében Hume felteszi a kérdést, hogy ha a „vallási hipotézist” episztemikusan tarthatatlanként leplezzük le, akkor azzal nem ássuk-e alá a társadalom morális alapjait is. Erre a kérdésre ott nem válaszol, de itt megteszi: ha megfigyeljük az erkölcsi elismerés forrásait a történelem során és a mindennapi életben, akkor azt látjuk, hogy a vallás nem játszik szerepet bennük, mert az erkölcsi elismerést hasznos és kellemes jellemvonásokhoz kapcsoljuk, amelyek értéke inkább pszichológiai és társas, semmint vallási körülményektől függ. Így az erkölcs természetrajza felfedi, hogy az erkölcs alapelvei nem vallási természetűek, hanem természetes emberi érzésekből erednek.

